



## De bibliotheek: partner in cultuureducatie!

Februari 2009

Cultuureducatie  
en de openbare  
bibliotheek voor  
primair onderwijs

## **COLOFON**

De bibliotheek:  
partner in cultuureducatie!

© ProBiblio 2009

# **ProBiblio**

POSTADRES POSTBUS 485  
2130 AL HOOFDDORP  
TELEFOON 023 55 46 100  
FAX 023 55 46 150  
E-MAIL [INFO@PROBIBLIO.NL](mailto:INFO@PROBIBLIO.NL)

**[WWW.PROBIBLIO.NL](http://WWW.PROBIBLIO.NL)**

## Inhoud

1	Landelijke ontwikkelingen; aanleiding	2
2	Beleid van OCW	2
3	Cultuureducatie in het primair onderwijs	4
4	Beleid van provincies en activiteiten van instellingen voor kunstzinnige vorming	5
5	Cultuureducatie in de bibliotheek	6
6	Scenario's uit het Alliantieproject	7
7	Kansen voor de bibliotheek in de cultuureducatie	8
8	Producten van ProBiblio ter ondersteuning van cultuureducatie	8
9	Verder verdiepen	9
10	Subsidie	9
Bijlage 1		
	Instellingen kunstzinnige vorming en erfgoedinstellingen in Noord- en Zuid-Holland	10

Cultuureducatie blijft in de beleidsperiode 2009-2012 een belangrijk thema binnen het primair onderwijs. ProBiblio brengt daarom een eigen 'cultuurnota' uit voor bibliotheken: een overzicht van het achterliggende beleid en de mogelijkheden op het gebied van cultuureducatie voor het primair onderwijs.

Het bibliotheekwerk in Noord- en Zuid-Holland is mede mogelijk dankzij substantiële subsidie van de Provincie Noord-Holland en de Provincie Zuid-Holland.



## 1 Landelijke ontwikkelingen; aanleiding

De afgelopen jaren heeft de overheid ingezet op de verankering van cultuureducatie in het onderwijs. Dit beleid valt onder de doelstelling om meer burgers in contact te laten komen met cultuur. Met het Actieplan Cultuurbereik 2001-2004 spanden Rijk, gemeenten en provincies zich voor het eerst gezamenlijk in om 'meer cultuur voor meer mensen' te realiseren.<sup>1</sup> Een evaluatie van het Actieplan is te vinden op [www.cultuurbereik.nl](http://www.cultuurbereik.nl).<sup>2</sup>

Dit plan kreeg een vervolg in het Actieplan Cultuurbereik 2005-2008. In het plan (2005-2008) is de doelstelling als volgt geformuleerd: 'Versterken van het cultureel bewustzijn van burgers door het vergroten van zowel het publieksbereik als de actieve participatie in kunst en cultuur'. Vanaf het schooljaar 2004-2005 zorgde de 'Regeling versterking Cultuureducatie primair onderwijs' voor extra beschikbare gelden aan het primair onderwijs. Dit was bedoeld om scholen in staat te stellen een doorgaande leerlijn cultuureducatie te ontwikkelen en uit te voeren. Daarnaast waren de uitgangspunten van het overheidsbeleid de samenwerking tussen culturele instellingen en scholen (en de afstemming van het aanbod op de vraag), en de samenhang in overheidsbeleid tussen Rijk, gemeenten en provincies. De regeling zou aflopen in het schooljaar 2007-2008, maar is inmiddels verlengd.

In de beleidstermen van OCW is cultuureducatie de verzamelaar voor:

- Kunsteducatie
- Erfgoededucatie
- Media-educatie
- Literatuureducatie en/of leesbevordering

Hierbij gaat het om alle vormen van educatie waarbij beoogd wordt om de leerlingen in contact te brengen met cultuuruitingen in actieve, receptieve of reflectieve vorm.

In de beleidsperiode 2009-2012 worden er veranderingen aangebracht in de uitvoering van het beleid. Aan de basis hiervan ligt de notitie *Kunst van leven* (juni 2007) van minister Plasterk van OCW. Het Actieplan Cultuurbereik krijgt vanaf 2009 een opvolger in een tien-puntenplan en een Fonds voor Cultuurparticipatie. In paragraaf 2 volgt een korte omschrijving van het beleid van OCW.

## 2 Beleid van OCW

### Notitie *Kunst van leven*

In juni 2007 verscheen de notitie *Kunst van leven; hoofdlijnen cultuurbeleid* van minister Plasterk. Deze notitie vormt de agenda voor het cultuurbeleid in de periode 2009-2012.

De notitie is te vinden op de website van OCW:

[www.minocw.nl](http://www.minocw.nl). Cultuurparticipatie vergroten blijft hierin het uitgangspunt, onder meer te bereiken door cultuureducatie stevig te verankeren in het onderwijs. Dit is uitgewerkt in een tien-puntenplan cultuurparticipatie. Een van de punten is bijvoorbeeld de implementatie van de Canon van Nederland in het onderwijs. Vanuit het veranderende media-gebruik ziet de minister voor bibliotheken vooral kansen op het gebied van ICT en innovatie, en de samenwerking met andere instellingen, bijvoorbeeld bij de brede school. Daarnaast hebben bibliotheken een belangrijke rol bij de uitvoering van programma's op het gebied van mediawijsheid en (literaire) leesbevordering, ook buiten het onderwijs. De kernfuncties van de bibliotheken zijn: lezen, leren en informeren.

### Fonds voor Cultuurparticipatie

Het Fonds voor Cultuurparticipatie (eerder Programmafonds Cultuurparticipatie geheten) is per 1 januari 2009 van start gegaan. Het fonds is de opvolger van het Actieplan Cultuurbereik 2005-2008. Het programmafonds streeft hetzelfde doel na: cultuurparticipatie stimuleren. De missie is dat iedere Nederlander op termijn actief in aanraking komt met cultuur. De inzet blijft om meer mensen, van alle leeftijden en achtergronden, in contact te brengen met cultuur in al haar uitingsvormen. Van podiumkunsten, cultureel erfgoed en beeldende kunst tot vormgeving. Niet alleen als toeschouwer, maar juist ook actief, als deelnemer. Het programmafonds kent drie programmalijnen: cultuureducatie, amateurkunst en volkscultuur. Deze lijnen zijn gekoppeld aan de algemene thema's diversiteit, vernieuwing en verankering. Binnen de pijler cultuureducatie krijgt de Canon van Nederland bijzondere aandacht. Voorbeeldprojecten over de canon in het onderwijs komen mogelijk in aanmerking voor ondersteuning. De laatste ontwikkelingen vindt u op: [www.cultuurparticipatie.nl](http://www.cultuurparticipatie.nl).

### Samenwerking

De samenwerking tussen de drie overheden, Rijk, provincie en gemeente gaat in hoofdlijnen op dezelfde voet verder als in het Actieplan Cultuurbereik. Gemeenten en provincies ontwikkelen een eigen cultuurparticipatieprogramma, maar vragen de subsidie daarvoor nu bij het fonds aan. Het programma dient conform de doelstelling, programmalijnen en thema's van het fonds te zijn. De financiering van de programma's gebeurt op basis van 'matching'. De provincies en de gemeenten subsidieren de helft, OCW legt daar de andere helft bij. Doordat gemeenten en provincies wel hun eigen cultuurparticipatieprogramma's ontwikkelen, blijven er verschillen in de aanpak bestaan tussen de gemeenten, en ook tussen Noord- en Zuid-Holland.<sup>3</sup> Zie voor het provinciale beleid paragraaf 4.

<sup>1</sup> Bron: [www.cultuurbereik.nl](http://www.cultuurbereik.nl).

<sup>2</sup> Tussentijdse evaluatie Actieplan Cultuurbereik 2005-2008: [www.cultuurplein.nl/ci/cultuurbeleidoverheid/actieplancultuurbereik/2005\\_2008](http://www.cultuurplein.nl/ci/cultuurbeleidoverheid/actieplancultuurbereik/2005_2008).

<sup>3</sup> Voor Noord-Holland zie [www.noord-holland.nl](http://www.noord-holland.nl); voor Zuid-Holland zie [www.zuid-holland.nl](http://www.zuid-holland.nl).

### Werkwijze

Het nieuwe fonds heeft twee subsidieloketten. Eén voor culturele instellingen, waaronder de voormalig vanuit het Fonds voor Amateurkunst en Podiumkunsten (FAPK) en de *Cultuurnota* gesubsidieerde instellingen vallen. Het tweede loket is bedoeld voor aanvragen van gemeenten en provincies. De directie van het fonds besluit over de aanvragen. Zogenaamde programmacoördinatoren zorgen voor de afstemming tussen landelijke initiatieven en die van de gemeenten en provincies. Bij de beoordeling van aanvragen van instellingen wordt de directie van het fonds bijgestaan door adviescommissies onder leiding van een secretaris. De secretaris staat in nauw contact met het culturele veld. De programmacoördinatoren en secretarissen werken nauw samen.

### Budget

Het fonds behoudt hetzelfde budget als het *Actieplan Cultuurbereik*: 13,7 miljoen euro. Daarnaast krijgt het fonds extra middelen, die tot 2012 oplopen tot ongeveer 8 miljoen euro. Dit bedrag wordt gereserveerd voor vernieuwing. De bijzondere financiële positie van de G4 wordt uitgebreid naar de G9 (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Maastricht, Arnhem, Enschede en Groningen).

### Aanvragen

Hebt u plannen voor een cultuureducatief project? Binnen de Overgangsregeling 2009 worden de voorwaarden voor deelname nog verder uitgewerkt, maar een project moet in ieder geval voldoen aan de volgende voorwaarden:

- gericht zijn op het primair en voortgezet onderwijs
- tot stand komen in samenwerking tussen een culturele en een onderwijsorganisatie
- zich afspelen binnen één of meerdere kunst disciplines (van podiumkunsten tot literatuur en van beeldende kunst, nieuwe media tot film) of cultureel erfgoed
- experimenteel van aard zijn, actieve deelname aan kunst en cultuur bevorderen of de ontwikkeling van talent stimuleren

### Strategie Agenda voor de toekomst

Met de *Agenda voor de toekomst* presenteert de Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB) haar strategie voor de jaren 2009-2012. Gezien de ontwikkelingen wordt ingezet op inspelen op de veranderende behoefte, verbetering van aanbod en service en verbetering van infrastructuur en beschikbaarheid. Om deze kerndoelen te realiseren concentreren bibliotheken zich op een aantal thema's, waarvan 'lezen en leesbevordering' aansluit bij cultuureducatie. Voor leesbevordering is een nieuw programma vastgesteld: *Kunst van Lezen*.

### Kunst van lezen

*Kunst van lezen* sluit aan bij de doelstellingen van *Kunst van Leven*. Het programma wordt gecoördineerd door de Stichting Lezen en de VOB, en loopt tot en met 2011. Het is

bedoeld als extra impuls voor en aanvulling op het reguliere leesbevorderingsbeleid. Daarnaast beoogt het programma invulling te geven aan een geïntegreerde aanpak van mijn onderwijs- en cultuurbeleid. Leidraad daarbij is een 'doorlopende leeslijn', een geheel van op elkaar afgestemde en aansluitende activiteiten, analoog aan de doorlopende leerlijn.<sup>4</sup>

Kunst van lezen kent op dit moment vier programmalijnen:

- 1 proef met Boekstart in Nederland
- 2 facilitering bibliotheek binnen pilots taalachterstanden
- 3 kennismaking Cultuurhistorische canon
- 4 landelijk dekkende voorziening van netwerken

De laatste twee programmalijnen hebben betrekking op cultuureducatie in het basisonderwijs.

### Programmalijn Cultuurhistorische canon

Vanaf september 2009 is de Canon van Nederland (te vinden op [www.entoen.nu](http://www.entoen.nu)) opgenomen in de kerndoelen voor het primair onderwijs en de onderbouw voortgezet onderwijs. Scholen zijn nu verplicht de canon te behandelen. Bibliotheken kunnen de scholen in belangrijke mate ondersteunen bij het behandelen van de canonvensters in de les. Binnen de programmalijn is een boekenlijst opgesteld bij de vijftig canonvensters. De titels zijn te vinden op [www.entoen.nu](http://www.entoen.nu) en gekoppeld aan [www.leesplein.nl](http://www.leesplein.nl). Binnen dit plan maken bibliotheken het onderwijs actief attent op de lijst en nemen deze op in hun collectie. De VOB ontwikkelt digitale leskisten.

### Programmalijn Leesbevorderingsnetwerk

Ter ondersteuning van de andere programmalijnen wordt gewerkt aan een landelijk dekkende voorziening van lokale en bovenlokale netwerken leesbevordering. Door de relevante partijen op het gebied van leesbevordering en taalonderwijs bijeen te brengen, wordt onderlinge uitwisseling van kennis en ervaringen bevorderd en kan er een gezamenlijke, integrale visie op de aanpak van leesbevordering in het onderwijs ontwikkeld worden. Er wordt gekeken naar bestaande succesvolle netwerkmodellen, om die vervolgens landelijk uit te rollen. Centrale partij binnen het netwerk is de gemeente, vanuit haar regisserende rol als beheerder van de Lokale Educatieve Agenda. De bibliotheek vervult vaak een trekkersrol binnen het netwerk.

De volledige projectplannen zijn te vinden op [www.kunstvanlezen.nl](http://www.kunstvanlezen.nl).

### Beleid gemeenten: Lokale Educatieve Agenda

De Lokale Educatieve Agenda (LEA) is als instrument ingevoerd om binnen de nieuwe bestuurlijke verhoudingen invulling te geven aan het lokale onderwijs(achterstanden)beleid na 2006.<sup>5</sup> De verhoudingen tussen gemeenten en scholen

4 Brief van minister Plasterk aan de Tweede Kamer, 17 maart 2008. [www.minocw.nl/documenten/8614.pdf](http://www.minocw.nl/documenten/8614.pdf)

5 VOB/Cubiss, *Bibliotheken aan de LEA-tafel. Partner in lokaal educatief beleid*, Utrecht, november 2008.

veranderden doordat de scholen met de nieuwe Wet onderwijsachterstanden meer middelen rechtstreeks van het Rijk kregen en daardoor meer zeggenschap over het eigen beleid. De LEA biedt een agenda van onderwerpen waarover overlegd wordt tussen de gemeenten en de besturen van scholen en de kinderdagopvang. Hieruit komen afspraken over uitvoering voort. De LEA is echter niet verplicht en niet alle gemeenten hebben er een. Ook de bibliotheek kan deelnemen aan het LEA-overleg. Cultuureducatie kan daarin een onderwerp zijn. Het voordeel voor bibliotheken van deelname aan de LEA is dat het educatieve beleid voor een langere periode vastgelegd wordt en er zo toegewerkt kan worden naar een structureel beleid. De bibliotheek versterkt zo haar educatieve functie en de samenwerking met het onderwijs en de gemeente. Meer informatie op [www.delokaleeducatieveagenda.nl](http://www.delokaleeducatieveagenda.nl).

### 3 Cultuureducatie in het primair onderwijs

Binnen het *Actieplan Cultuurbereik* stelde het Ministerie van OCW rechtstreeks aan het primair onderwijs de middelen beschikbaar voor cultuureducatie door de 'Regeling Cultuureducatie primair onderwijs'.<sup>6</sup> Deze regeling wilde cultuur in het hart van het basisonderwijs plaatsen en kinderen in aanraking brengen met kunst, erfgoed en literatuur. Vanaf het schooljaar 2008-2009 is het bedrag voor cultuureducatie opgenomen in de lumpsum-financiering. Tot en met het schooljaar 2010-2011 blijven basisscholen € 10,90 per leerling ontvangen aan subsidie voor versterking van cultuureducatie. De subsidie wordt automatisch toegekend aan de besturen van alle scholen op basis van het aantal leerlingen van de school.

#### Kerdoelen basisonderwijs

Kerdoelen zijn streefdoelen die aangeven waarop basisscholen zich moeten richten. Ze beschrijven het onderwijsaanbod op de basisschool in grote lijnen. Cultuureducatie valt onder de kerndoelen 54, 55 en 56 van het primair onderwijs. Voor de vertaling van de kerndoelen naar de onderwijspraktijk ontwikkelt de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) in opdracht van OCW tussendoelen en bijbehorende leerlijnen. In het schooljaar 2005-2006 voerde OCW nieuwe kerndoelen in, die in 2009 voor het gehele basisonderwijs van kracht zijn.<sup>7</sup> De kerndoelen vindt u op [kerndoelen.kennisnet.nl](http://kerndoelen.kennisnet.nl), de tussendoelen en leerlijnen op [tule.slo.nl](http://tule.slo.nl).

#### Har(t)d voor Cultuur

Het rapport van de commissie-Wagemakers *Har(t)d voor Cultuur* (2003) geeft een analyse van de manier waarop

basisscholen omgaan met cultuureducatie.<sup>8</sup> Uit die analyse blijkt dat er drie typen scholen zijn, aan te duiden met een aantal werkwoorden (overigens zonder waardeoordeel):

- a 'Komen en gaan'. De meeste scholen horen tot deze categorie. Het betekent dat scholen wel aan cultuureducatie doen, maar min of meer op basis van toeval: een folder die in de bus valt of iemand die opbelt met een plan. Het ambitieniveau is laag.
- b 'Vragen en aanbieden'. Er is communicatie over en weer tussen scholen en culturele instellingen die leidt tot binnenschoolse culturele activiteiten. Scholen hebben een culturele behoefte geformuleerd en instellingen bieden producten aan op basis van de vraag van scholen.
- c 'Leren en ervaren'. Cultuureducatie is bij deze scholen in het curriculum opgenomen en de school werkt samen in de culturele omgeving; een voorbeeld zijn de Kunstmagneetscholen.<sup>9</sup>

#### Rapport 'Cultuureducatie in het primair onderwijs'

In opdracht van de Onderwijsinspectie heeft Sardes in 2008 nieuw onderzoek verricht naar de stand van zaken op het gebied van cultuureducatie in het primair onderwijs.<sup>10</sup> Het onderzoek bestond uit drie hoofdvragen:

- 1 Welke visie hebben scholen voor primair onderwijs op cultuureducatie?
- 2 Uit welke onderdelen bestaat het leerstofaanbod voor cultuureducatie?
- 3 Hoeveel onderwijstijd is daarvoor gereserveerd?

Cultuureducatie blijkt sterker verankerd in het primair onderwijs en wordt over het algemeen gezien als een apart vak. De meerderheid van de scholen heeft cultuurbeleid ontwikkeld en een interne cultuurcoördinator aangesteld. De structurele samenwerking met instellingen is toegenomen; ongeveer driekwart van de scholen maakt deel uit van een netwerk, bijvoorbeeld om vraag en aanbod af te stemmen of om informatie uit te wisselen. De scholen kiezen daarbij voor een breed aanbod, en maken bij voorkeur gebruik van het lespakket 'Moet je doen'.<sup>11</sup> Alleen erfgoed-educatie blijft achter, door haar onduidelijke positie en het relatief geringe aanbod, terwijl deze zich juist goed leent voor een vakoverschrijdende aanpak.

De resultaten uit het rapport bevestigen de uitkomsten van *Har(t)d voor Cultuur*. De meeste scholen behoren nog steeds tot het 'Komen en gaan' type, hoewel zij aangeven in de toekomst meer vraaggericht te willen gaan werken. Zij willen naar 'Vragen en aanbieden' of 'Leren en ervaren'

8 Taakgroep Cultuureducatie in Primair Onderwijs (2003), *Hart(d) voor cultuur!* Eindrapport.

Het rapport is via Google op verschillende plekken te downloaden.

9 Zie: [www.cultuurplein.nl](http://www.cultuurplein.nl).

10 Zie: [www.onderwijsinspectie.nl/nl/home/naslag/Alle\\_publicaties/Cultuureducatie\\_in\\_po](http://www.onderwijsinspectie.nl/nl/home/naslag/Alle_publicaties/Cultuureducatie_in_po).

11 Zie: [www.moetjeden.nu](http://www.moetjeden.nu).

6 Zie website: [www.cultuurplein.nl](http://www.cultuurplein.nl).

7 Bron: [www.ocw.nl](http://www.ocw.nl).

toe. De scholen zien het liefst een breed en vakoverstijgend aanbod, met een doorgaande leerlijn. In de praktijk loopt de school echter tegen een tekort aan tijd en mankracht op dit te realiseren.

### Bibliotheken

Bovenstaande rapporten benadrukken dat scholen niet hulpeloos zijn en dat zij zelf leiding willen geven aan cultuureducatie van hun leerlingen. Bibliotheken zouden zich moeten beperken tot advies, bemiddeling en ondersteuning. In de praktijk blijkt deze situatie niet voor alle scholen te realiseren. Voor bibliotheken ligt hier een rol weggelegd om scholen te helpen, door een deel van de organisatie op zich te nemen, en een meer vraaggericht te ontwikkelen. Ook liggen er kansen in het gezamenlijk met lokale erfgoedpartners ontwikkelen van aanbod voor erfgoededucatie.

### CultuurKompas

Om een goed cultuureducatief aanbod voor basisscholen te kunnen ontwikkelen, is het in de eerste plaats nodig dat scholen weten wat ze willen en wat ze nu al doen. Voor een quickscan van een school kan het CultuurKompas gebruikt worden. Dit kompas is landelijk ontwikkeld door de SLO (Stichting Leerplan Ontwikkeling). Met dit instrument kan een schoolteam inventariseren wat er in welke groepen al aan cultuureducatieve activiteiten plaatsvindt. Bij de lacunes in de koers die het kompas aangeeft, kunnen bibliotheken vervolgens in hun dienstverlening bij de scholen aansluiten. CultuurKompas is te bestellen via de [www.slo.nl](http://www.slo.nl). Hier kunt u ook de handleiding downloaden.

## 4 Beleid van provincies en activiteiten van instellingen voor kunstzinnige vorming

### Zuid-Holland

Onder de titel *Mooi en Meedoen* presenteert de Provincie Zuid-Holland haar Cultuurplan 2009-2012. Hierin wordt prioriteit gegeven aan:

- een mooier Zuid-Holland
- een grotere deelname van burgers aan cultuur

De provincie ziet een actieve rol weggelegd voor bibliotheken in de kennismaking met cultuur en wil daarvoor het bibliotheekbeleid koppelen aan andere provinciale beleidsvelden als cultuureducatie, de vorming van Regionaal Historische Centra en de themajaren. Op dit moment stelt een stuurgroep hiertoe een programma op, 'Historie in de bibliotheek'. Binnen dit provinciebrede plan staat de intensivering van samenwerking met andere culturele instellingen voorop.

De themajaren zijn in 2008 ingevoerd. In 2008 stonden de landgoederen en buitenplaatsen centraal. In 2009 is het thema 'Limes (= Romeinse rijksgrenzen) en Fort

Wierickerschans'. In 2010 zijn de historische vaarwegen en waterlinies aan de beurt en in 2011 werelderfgoed Kinderdijk en de molens. Jaarlijks wordt een programma opgesteld bij het themajaar. ProBiblio streeft ernaar programma's aan te bieden waarmee bibliotheken kunnen deelnemen.

### Cultuurmenu-zh.nl

In Zuid-Holland is de provinciale website [www.cultuurmenu-zh.nl](http://www.cultuurmenu-zh.nl) in de plaats gekomen van het Loket Cultuureducatie. U vindt hier het (gezamenlijk) aanbod aan cultuureducatie van Kunstgebouw, Erfgoedhuis Zuid-Holland en ProBiblio. Zij brengen voor u cultuureducatieve activiteiten in beeld, waarbij de provincie als subsidiënt optreedt. Hiermee en door het verstrekken van relevante achtergrondinformatie en actualiteiten willen de drie partijen en de provincie de cultuureducatie binnen het primair onderwijs in Zuid-Holland bevorderen. De website is gericht op de beslissers in het primair onderwijs: bovenschools management, directies en ICC-coördinatoren. Daarnaast vormt de site ook een gids voor gemeenteambtenaren.

### Kunstgebouw

Daarnaast is er de provinciale instelling Kunstgebouw. Vanuit Rijswijk bedient zij de hele provincie met ondersteuning op het gebied van onder andere kunsteducatie. Voor individuele scholen zijn er onder de noemer Kunst op school talloze los in te kopen projecten en lespakketten. Onder deze noemer kunnen individuele scholen inschrijven op een heel scala aan cultuureducatieve pakketten en projecten.

Verder biedt Kunstgebouw aan lokale, samenwerkende scholen voor een periode van vier jaar een samenhangend kunstaanbod aan:

- Kunst in uitvoering (kinderen gaan zelf aan de slag met een kunstdiscipline = actief)
- Kunstmenu (kinderen kijken en luisteren naar professionele kunst = receptief)

Ook heeft zij de taak om scholen te ondersteunen bij het ontwikkelen en invullen van hun cultuureducatiebeleid. Hiervoor organiseert zij studiedagen en netwerkbijeenkomst op cultureel gebied. Het is haar streven om scholen, lokale aanbieders van kunst en cultuur en gemeenten structureel te laten samenwerken.

Meer informatie op [www.kunstgebouw.nl](http://www.kunstgebouw.nl).

### Erfgoedhuis ZH

Het Erfgoedhuis is de provinciale instelling voor erfgoed en heeft een educatieve afdeling. Deze afdeling geeft advies op maat aan scholen en erfgoedinstellingen over erfgoededucatie, als onderdeel van cultuureducatie (zowel primair als voortgezet onderwijs). Zij ontwikkelt en voert programma's uit. Haar programma 'Erfgoedspoor' is een 'erfgoedmenu' voor meer jaren waarin school en omringende erfgoedinstellingen een duurzame relatie aangaan.



### Interne Cursus Cultuureducatie

In opdracht van het Ministerie van OCW hebben Kunstgebouw, ProBiblio en Erfgoedhuis gezamenlijk een Interne Cursus Cultuureducatie (ICC) opgezet. Doelgroep zijn de leerkrachten in het basisonderwijs in Zuid-Holland. Kunstgebouw is projectleider. Zie voor meer informatie [cultuurcoordinator.nl](http://cultuurcoordinator.nl).

### Noord-Holland

Het cultuurbeleid van Noord-Holland is verwoord in de nota *Cultuur op de Kaart 2009-2012*.<sup>12</sup> In het nieuwe cultuurbeleid staan voor de komende jaren drie thema's centraal: Levend Verleden, Genieten en Meedoen en Mooi Noord-Holland. Met deze drie thema's wil de provincie inzetten op het behouden en het promoten van het Noord-Hollands erfgoed, ervoor zorgen dat cultuur voor iedereen in Noord-Holland toegankelijk is en dat zij een mooi Noord-Holland biedt om in te wonen, te werken en te recreëren.

De afgelopen beleidsperiode is een begin gemaakt met het afstemmen van het aanbod binnen cultuureducatie op de vraagzijde (de scholen). Daarvan is de conclusie dat de scholen nog niet voldoende geprofessionaliseerd zijn om geheel zelfstandig keuzes te maken gebaseerd op kwaliteit. De provincie blijft de kwaliteitsbevordering van het aanbod dan ook ondersteunen. Daartoe wil de provincie werken met één centrale ondersteuningsorganisatie voor cultuureducatie, die 1 januari 2010 gerealiseerd moet worden. Hierin zullen de huidige Steunpunten Kunsteducatie en Bureau Erfgoededucatie, ondergebracht bij Cultureel Erfgoed Noord-Holland,<sup>13</sup> opgaan. Deze instanties adviseren basisscholen nu bijvoorbeeld bij het ontwikkelen van cultuureducatiebeleid op het gebied van kunst- en erfgoededucatie.

### Werkgroep Leesbeleving

De werkgroep Leesbeleving heeft een brochure samengesteld waarin op een specifieke manier invulling wordt gegeven aan cultuurbeleid. De invalshoek is dat jeugdliteratuur een uitstekend startpunt kan zijn voor het werken aan cultuureducatie. Door kinderboeken komen kinderen vaak in contact met werelden die zij niet kennen. De werkgroep heeft algemene criteria en erfgoedcriteria vastgesteld waaraan kinderboeken moeten voldoen die ingezet kunnen worden voor cultuureducatie. In de brochure worden aan de hand van de criteria als voorbeeld vijf boeken uitgewerkt om te gebruiken bij leesbevorderende activiteiten in het kader van cultuureducatie. De werkgroep leesbeleving is een samenwerking van ProBiblio, OBD Noordwest, Stichting ABC en Drielanden Haarlem.

Voor meer informatie: e-mail [creijngoudt@probiblio.nl](mailto:creijngoudt@probiblio.nl).

### Instellingen voor kunstzinnige vorming in Noord-Holland

In Noord-Holland zijn zeven regionale steunpunten voor kunstzinnige vorming, te weten in Alkmaar, Hoorn, Den Helder, Zaandam, Heemskerk, Hoofddorp en Haarlem. Daarnaast is er een aantal gemeenten met een lokale instelling voor kunstzinnige vorming, bijvoorbeeld Amstelveen, Amsterdam, Heerhugowaard en Castricum. Verder is er een provinciaal steunpunt voor erfgoededucatie, het Bureau Erfgoededucatie, aangehaakt bij Cultureel Erfgoed Noord-Holland.

De regionale steunpunten hebben zich de afgelopen periode geprofileerd als het loket voor kunsteducatie door het organiseren van informatieve bijeenkomsten, werkconferenties en cultuurmarkten. Elk steunpunt heeft zijn eigen aanbodboekje of site waarin terug te vinden is op welke manier het zich inzet om de kunsteducatie in de school een plek te geven. Scholen kunnen vragen om een adviesgesprek, het organiseren van een teambijeenkomst of een studiedag voor het team. Ook kan het steunpunt een quickscan maken van de plaats die cultuureducatie inneemt in het onderwijscurriculum van de school.

## 5 Cultuureducatie in de bibliotheek

Sinds jaar en dag geeft de openbare bibliotheek haar cultuureducatieve taak vorm door het onderhouden van een netwerk met het onderwijs en culturele instellingen. Vooral de ondersteunende dienstverlening van de bibliotheek aan het primair onderwijs heeft de afgelopen periode een belangrijke plaats verkregen in het bibliotheekwerk. Inmiddels zijn er verschillende programma's ontwikkeld voor het organiseren van activiteiten rond cultuureducatie, leesbevordering, media-educatie en schoolmediatheekwerk. Dat deze programma's door het onderwijs worden gebruikt en gewaardeerd, blijkt uit het rapport *Contacten van basisscholen met culturele instellingen. Technisch rapport van een inventariserend onderzoek* van de Inspectie van het Onderwijs, februari 2003.

Het culturele veld is veel breder dan alleen de bibliotheekwereld. Bibliotheken zullen vaker een ondersteunende c.q. faciliterende rol spelen en aansluiten bij en samenwerken met instellingen voor kunstzinnige vorming en erfgoedinstellingen. Het ministerie verplicht geen enkele instantie om de voortrekkersrol op zich te nemen maar laat dit 'sponsaan' gebeuren. In de praktijk blijkt dat op veel plaatsen de steunpunten voor kunstzinnige vorming, Kunstgebouw of soms ook onderwijsbegeleidingsdiensten het primaire aanspreekpunt zijn, maar niet overal. In dat geval kunnen bibliotheken, met hun organiserend vermogen, in het kader van flankerend beleid een coördinerende rol spelen. Zij kunnen bijvoorbeeld een overleg tussen de culturele instellingen organiseren. Voor bibliotheken liggen hierdoor op

<sup>12</sup> Te vinden op [www.cultuuroopdekaart.nl](http://www.cultuuroopdekaart.nl).

<sup>13</sup> Cultureel Erfgoed Noord-Holland is in 2007 ontstaan door een fusie van Museaal & Historisch Perspectief Noord-Holland, Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland en de Stichting Stelling van Amsterdam.



lokaal niveau kansen om hun educatieve functie verder vorm te geven.

*Bibliotheken moeten in ieder geval scholen attenderen op wat zij op cultureel gebied te bieden hebben, zeker gezien het feit dat veel scholen tot het 'komen en gaan'-type behoren. Daarnaast kunnen bibliotheken samen met scholen en lokale culturele instellingen producten ontwikkelen in het kader van cultuureducatie die aansluiten bij het onderwijs.*

### Verdiepingsmodule cultuureducatie

De Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB) kan een verdiepingsmodule cultuureducatie verzorgen. Doelgroep vormen bibliotheekmedewerkers (specialisten, cultuurcoördinatoren, cultuur- en onderwijsconsulenten) die invulling geven aan de educatieve functie van de bibliotheek. Meer informatie via e-mail [cursusbureau@debibliotheken.nl](mailto:cursusbureau@debibliotheken.nl).

## 6 Scenario's uit het Alliantieproject

Bibliotheken kunnen een belangrijke rol spelen bij het samenbrengen van vraag en aanbod op het gebied van cultuureducatie. Verreweg de meeste bibliotheken zijn actief in het ontwikkelen en aanbieden van cultuureducatieve activiteiten, niet zelden in samenwerking met andere cultuuraanbieders. Maar de mate waarin een bibliotheek in staat is om tijd, middelen en expertise vrij te maken om deze rol verder te ontwikkelen en te verstevigen, is niet overal dezelfde. Zo hangen ambities en mogelijkheden voor een deel af van lokale bestuurders en lokale middelen. Ook zijn er verschillen tussen gemeenten in hun bemoeienis met cultuureducatie, bijvoorbeeld door de vraag of zij tot de dertig grote gemeenten behoren. Zie ook paragraaf 3 onder het kopje 'Flankerend beleid'.

De vraag is niet óf een bibliotheek een rol moet spelen bij het aanbieden van cultuureducatieve activiteiten voor het primair onderwijs, maar wélke. In navolging van het rapport *Har(t)d voor cultuur* (2003), waarin verschillende scenario's geschetst worden voor cultuureducatie binnen het onderwijs, zijn ook voor bibliotheken verschillende scenario's te onderscheiden voor de mate waarin en de wijze waarop zij zich als aanbieder en/of intermediair inzetten voor cultuureducatie in het primair onderwijs. Deze scenario's vormen een abstracte indeling.

In de praktijk komen allerlei tussenvormen voor. Toch kan het verhelderend werken, bijvoorbeeld bij beleidsontwikkeling en bij afspraken met subsidiegevers, om de vraag te stellen welk scenario geambieerd wordt. De drie scenario's voor bibliotheken sluiten min of meer aan op de drie scenario's voor scholen.

### Uitwerking van de scenario's

#### Scenario 1: Aanbieden

De bibliotheek verzorgt ieder jaar een aanbod aan activiteiten op het gebied van cultuureducatie, leesbevordering en media-educatie. Zij baseert zich bij het samenstellen van het programma vooral op eigen ervaring (klassenbezoeken, schrijver in de klas, wisselcollecties, workshops, et cetera) en op landelijk ontwikkelde activiteiten (Kinderboekenweek, Kinderjury, Leesprogramma, Voorleeswedstrijd, et cetera). Bij sommige activiteiten werkt de bibliotheek samen met andere instellingen zoals musea en schouwburgen. Ieder jaar presenteert de bibliotheek haar aanbod aan docenten in een brochure en tijdens een bijeenkomst. Scholen kunnen per activiteit intekenen. Sommige activiteiten worden na afloop geëvalueerd met een enquête of gesprek. De activiteiten worden meestal georganiseerd en uitgevoerd door jeugdbibliothecarissen of door educatief medewerkers. De bibliotheek ziet zichzelf als één van de aanbieders en bemoeit zich niet met het aanbod van andere instellingen.

#### Scenario 2: Samen vragen en maken

De bibliotheek participeert actief in een cultureel platform waar cultuuraanbieders en docenten overleg voeren over geschikte activiteiten voor cultuureducatie. Samen met de andere instellingen onderzoekt de bibliotheek wat de scholen wensen en welke activiteiten het beste aansluiten op de inhoud en de vorm van de onderwijsvakken. Afspraken en budgetten worden voor meerdere jaren vastgelegd en er vindt structureel overleg en evaluatie plaats. De gemeente of een regionale of provinciale kunststichting voert de regie. Vanuit de bibliotheek verzorgt een jeugdbibliothecaris of een educatief werker de activiteiten, al dan niet samen met derden. De bibliotheek ziet zichzelf als één van de cultuuraanbieders die deel uitmaken van een meerjarig, gecoördineerd educatieaanbod waarbij zij het gedeelte taal- en leesbevordering verzorgt.

#### Scenario 3: Regisseren en bemiddelen

Kenmerken: de bibliotheek verzamelt en onderhoudt gegevens van alle culturele instellingen met inbegrip van hun educatieve activiteiten en zij heeft een voortrekkersrol binnen een cultureel platform waar culturele instellingen, onderwijs en gemeente vertegenwoordigd zijn. Zij onderhoudt een netwerk van (cultuurcoördinatoren van) scholen en volgt relevante onderwijsontwikkelingen. Zij adviseert en ondersteunt scholen bij het invullen van een cultuureducatief programma en zij organiseert mogelijkheden waar vraag van de scholen en aanbod van de cultuuraanbieders elkaar treffen, waar nieuwe diensten afgestemd worden en waar bestaande diensten geëvalueerd worden. Dit kan online of via bijeenkomsten.

NB Door de manier waarop de instellingen voor kunstzinnige vorming in Noord- en Zuid-Holland hun rol hebben opgepakt binnen de cultuureducatie, is scenario 3 niet van toepassing op de bibliotheken in deze provincies.

De handleiding uit het Alliantieproject is te vinden op de website van de [VOB](#).

## 7 Kansen voor de bibliotheek in de cultuureducatie

Uit voorgaande tekst kunnen we concluderen dat de rol van de bibliotheken in Noord- en Zuid-Holland een volgende zal zijn. Het verdient aanbeveling voor bibliotheken om nauwe en structurele contacten te onderhouden met de instellingen voor kunstzinnige vorming en ervoor te zorgen deel uit te maken van het netwerk dat deze instellingen onderhouden. De bibliotheek dient zich op te stellen als een serieuze partner, met een eigen core business, maar ook met potentie als partner in cultuureducatie. Daarnaast dient de bibliotheek ook goed op de hoogte te zijn van wat er in het lokale onderwijsveld speelt. Omdat de bibliotheek een lokale culturele instelling is, kan zij goed inspelen op de lokale vraag van het onderwijs in het kader van cultuureducatie.

Alles op een rij in een strategisch stappenplan:

- 1 Formuleer welke rol uw bibliotheek wil en kan vervullen in het culturele netwerk, waarom u deze rol ambieert en hoeveel tijd u daarvoor beschikbaar hebt. Het is belangrijk om te weten wat het ambitieniveau van de bibliotheek is.
- 2 Maak een netwerkplan of -inventarisatie en stel u op de hoogte van het netwerk van andere culturele instellingen.
- 3 Inventariseer wat u al weet van de rol die andere partners in het netwerk (willen) spelen en welke producten en diensten zij aanbieden. De instelling voor kunstzinnige vorming in uw werkgebied is hierbij de belangrijkste partner.
- 4 Vul de 'witte vlekken' in, bijvoorbeeld door instellingen te bellen.
- 5 De programma's die ProBiblio heeft ontwikkeld in de doorgaande lijn Cultuurkansen passen uitstekend in een aanbod cultuureducatie. Werk voor de uitvoering samen met lokale culturele instellingen. Voor andere projecten gebruikt u de websites genoemd in paragraaf 9.
- 6 Neem contact op met instellingen waar het op relationeel niveau 'klikt', om te onderzoeken of u een gezamenlijk product kunt ontwikkelen. Of zorg voor een lokale of regionale bijeenkomst om over dit onderwerp te praten. Zoek samenwerking met het lokaal en regionaal netwerk en ontwikkel een product zoals voor het primair onderwijs in uw werkgebied.

## 8 Producten van ProBiblio ter ondersteuning van cultuureducatie

Natuurlijk begint de bibliotheek als culturele instelling niet bij nul. En ook producten van ProBiblio kunnen een onderdeel of uitgangspunt vormen om in samenspraak met de scholen en eventuele andere cultuuraanbieders cultuureducatie verder vorm te geven. De programma's van ProBiblio sluiten aan bij de kerndoelen, tussendoelen en doorgaande leerlijnen van het primair onderwijs. Hierna volgt daarvan een overzicht.

### Cultuurkansen

Programma's uit de nieuwe Cultuurkansen:

#### • Bentje en de Bruine Beer

Haas Bentje verdwaalt in een groot bos. Gelukkig ontmoet zij Beer die haar veilig thuis brengt. Bentje verwerkt haar avonturen en de daarbij horende emoties door het zingen van liedjes. Dit programma schenkt verder aandacht aan interactief voorlezen en thema's als seizoenen en speuren. In het programma wordt beschreven op welke manier de leerkracht de kinderen kan uitdagen om eigen liedjes te maken. Een programma van Cubiss.

Discipline: muziek.

Doelgroep: groep 1 en 2.

#### • Veel plezier, groep 3 en 4

Aan de hand van gedichten over eten maken kinderen kennis met diverse soorten gedichten. In restaurant Hapklaar en Dichtgaar worden de kinderen getraakteerd op een heerlijk etentje; de menukaart staat vol met de lekkerste gedichten. En mocht het niet smaken, dan maken ze hun eigen menu!

Disciplines: literair, poëzie.

Doelgroep: groep 3 en 4.

#### • Stripworkshop

Leerlingen vormen zich een beeld van de totstandkoming van een stripverhaal en beleven plezier aan het lezen en het maken van strips. Het programma bestaat uit twee gedeeltes. Een stripworkshop verzorgd door een echte striptekenaar en een lesbrief, gemaakt door een striptekenaar waarmee de leerkracht op school aan het werk kan.

Disciplines: beeldend en literair.

Doelgroep: groep 7 en 8.

#### • Papieren Theater

Na een voorgelezen verhaal dat letterlijk tot de verbeelding spreekt, gaan kinderen in groepjes een blanco kartonnen theater decoreren en figuren uit het verhaal maken en in beeld brengen. Zij krijgen daarnaast informatie over de geschiedenis van het papieren theater. Voor leerkrachten is er een voorbereidende workshop.

Disciplines: beeldend en drama.

Doelgroep: groep 5 en 6.

#### • Buitenpost

Buitenpost is een verdiepingsprogramma bij het venster Buitenhuizen uit de canon. Buitenpost bestaat uit een bibliotheekbezoek en een uitwerking op school. Kinderen maken een muurkrant en verdiepen zich zo in het leven op het landgoed.

Discipline: erfgoed.

Doelgroep: groep 7 en 8.

NB Zie verder ook de programma's die in Leeskans en Mediakans worden aangeboden.

De prijzen van de programma's zijn te vinden in de speciale folder over de programmalijnen (aan te vragen via [jaaraanbod@probiblio.nl](mailto:jaaraanbod@probiblio.nl)) en op de website van ProBiblio, [www.probiblio.nl](http://www.probiblio.nl).

#### Themacollecties

De school neemt een product af van een kunstinstituut en de bibliotheek ondersteunt met een collectie. Er zijn onder andere themacollecties over:

- Architectuur: wonen, huizen, boerderijen
- Beeldende kunst
- Het dagelijkse culturele leven
- Literatuur: boeken en boekdrukkunst, klassieke kinderboeken en boekpromotiecollecties over diverse schrijvers
- Muziek, muziekinstrumenten en wisselcollectie bladmuziek (populair en klassiek)
- Poëzie
- Grootmoeders tijd
- Kleding
- Landbouw, landschappen
- Media
- Tijdperken in de geschiedenis: middeleeuwen, industriële revolutie, ridders, Romeinen
- Nederland, provincies, recreatie
- Sport en spel, Olympische Spelen
- Techniek, uitvindingen

## 9 Verder verdiepen

- Op [www.debibliotheeken.nl](http://www.debibliotheeken.nl) zijn diverse stukken te raadplegen die u verder kunnen helpen.
- Interessante publicaties (gratis abonnement):
  - *Bulletin Cultuur en School* via [www.cultuurplein.nl](http://www.cultuurplein.nl). De bulletins zijn ook in PDF te downloaden via de website.
  - 't Palet basisschool uit Gouda, *Cultuur en School*, nummer 38, 2005. Dit is te downloaden via [www.cultuurplein.nl](http://www.cultuurplein.nl)

#### Websites

- [www.cultuurmenu-zh.nl](http://www.cultuurmenu-zh.nl)
- [cultuureducatie.startpagina.nl](http://cultuureducatie.startpagina.nl)
- [www.cultuurnetwerk.nl](http://www.cultuurnetwerk.nl)

- [www.cultuurparticipatie.nl](http://www.cultuurparticipatie.nl)
- [www.cultuurplein.nl](http://www.cultuurplein.nl)
- [www.cultuurbereik.nl](http://www.cultuurbereik.nl)
- [www.debibliotheeken.nl](http://www.debibliotheeken.nl)
- [www.cultuurwijzer.nl](http://www.cultuurwijzer.nl)
- [www.den.nl](http://www.den.nl) (Digitaal Erfgoed Nederland)
- [www.erfgoednederland.nl](http://www.erfgoednederland.nl)

## 10 Subsidie

Vanaf 1 januari 2009 kunnen subsidieaanvragen voor cultuureducatie ingediend worden bij het Programmafonds Cultuurparticipatie. Het fonds neemt hiermee de taken van de Mondriaan Stichting en het Fonds voor Amateurkunst en Podiumkunsten over.

Voor 2009 geldt een overgangsregeling. Informatie hierover is te vinden op [www.cultuurparticipatie.nl](http://www.cultuurparticipatie.nl).

Voor advies over subsidies kunt u ook contact opnemen met Petra Jellema van ProBiblio, tel. 023 55 46 157, e-mail [pjellema@probiblio.nl](mailto:pjellema@probiblio.nl).

**Bijlage 1**

Instellingen kunstzinnige vorming en erfgoedinstellingen in Noord- en Zuid-Holland

NAAM	BEZOEKADRES	POSTADRES	TELEFOON	FAX	E-MAIL
<b>NOORD-HOLLAND</b>					
<b>Fluxus</b> , afd. Kunst in School Margreet Dekker	Hof van Zaenden 65 Zaandam	Hof van Zaenden 65 1508 XD Zaandam	075 655 35 53	075 655 35 50	<a href="mailto:kunstinschool@fluxus.nl">kunstinschool@fluxus.nl</a>
<b>H'ART</b> Ad van den Ende	Gasthuisvest 47 Haarlem	Gasthuisvest 47 2011 EV Haarlem	023 531 71 83	023 542 20 65	<a href="mailto:aende@haarlem-art.nl">aende@haarlem-art.nl</a>
<b>Pier K</b> Joke Rood	Raadhuisplein 7 Hoofddorp	Postbus 110 2130 AC Hoofddorp	023 566 95 65	023 566 95 34	<a href="mailto:info@pier-k.nl">info@pier-k.nl</a>
<b>SKV</b> Noord Kennemerland Caspar Himmelreich	Canadaplein 3 Alkmaar	Canadaplein 3 1811 KE Alkmaar	072 540 43 36	072 540 44 12	<a href="mailto:skvnl@artiance.nl">skvnl@artiance.nl</a>
<b>Stichting Triade</b> Paul Sanders	Middenweg 2 Den Helder	Postbus 128 1780 AC Den Helder	0223 537 200	0223 537201	<a href="mailto:info@triade-denhelder.nl">info@triade-denhelder.nl</a>
<b>'T Platform</b> Thérèse Bosman	Kerklaan 1 Heemskerk	Postbus 1 1960 AA Heemskerk	0251 25 79 97	0251 25 56 83	<a href="mailto:platform@heemskerk.nl">platform@heemskerk.nl</a>
<b>De Kunstcompagnie</b> West-Friesland Trudy de Valk	Munnickenveld 9 Hoorn	Munnickenveld 9 1621 HM Hoorn	0229 23 92 76		<a href="mailto:trudy@dekunstcompagnie.nl">trudy@dekunstcompagnie.nl</a>
<b>Provinciaal Consulent Cultuureducatie</b> Els Joosten	p/a Artiance, Centrum voor de kunsten Canadaplein 3 Alkmaar	Canadaplein 3 1811 KE Alkmaar	072 540 43 36	072 540 44 12	<a href="mailto:e.joosten@artiance.nl">e.joosten@artiance.nl</a>
<b>CENH</b> Bureau Erfgoededucatie Vibeke Roeper	Stationsplein 112 Haarlem	Postbus 205 2000 AE Haarlem	023 553 14 98	023 531 84 36	<a href="mailto:info@cultureelerfgoednh.nl">info@cultureelerfgoednh.nl</a>
<b>ZUID-HOLLAND</b>					
<b>Kunstgebouw</b>	Broekmolenweg 16 Rijswijk	Broekmolenweg 16 2289 BE Rijswijk	015 215 45 15	015 215 45 66	<a href="mailto:kunstgebouw@kunstgebouw.nl">kunstgebouw@kunstgebouw.nl</a>
<b>Erfgoedhuis ZH</b>	Oude Delft 116 Delft	Postbus 3092 2601 DB Delft	015 215 4350	015 215 4399	<a href="mailto:secr@erfgoedhuis-zh.nl">secr@erfgoedhuis-zh.nl</a> <a href="mailto:redactie@erfgoedhuis-zh.nl">redactie@erfgoedhuis-zh.nl</a>

Zie voor lokale instellingen:

**Noord-Holland**

[www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/adressen/noordholland.asp](http://www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/adressen/noordholland.asp)  
[www.ckvwijzer.nl](http://www.ckvwijzer.nl)  
[www.cultuurkids.nl](http://www.cultuurkids.nl)

**Zuid-Holland**

[www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/adressen/zuidholland.asp](http://www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/adressen/zuidholland.asp)

**Erfgoed**

[www.erfgoednederland.nl](http://www.erfgoednederland.nl)



